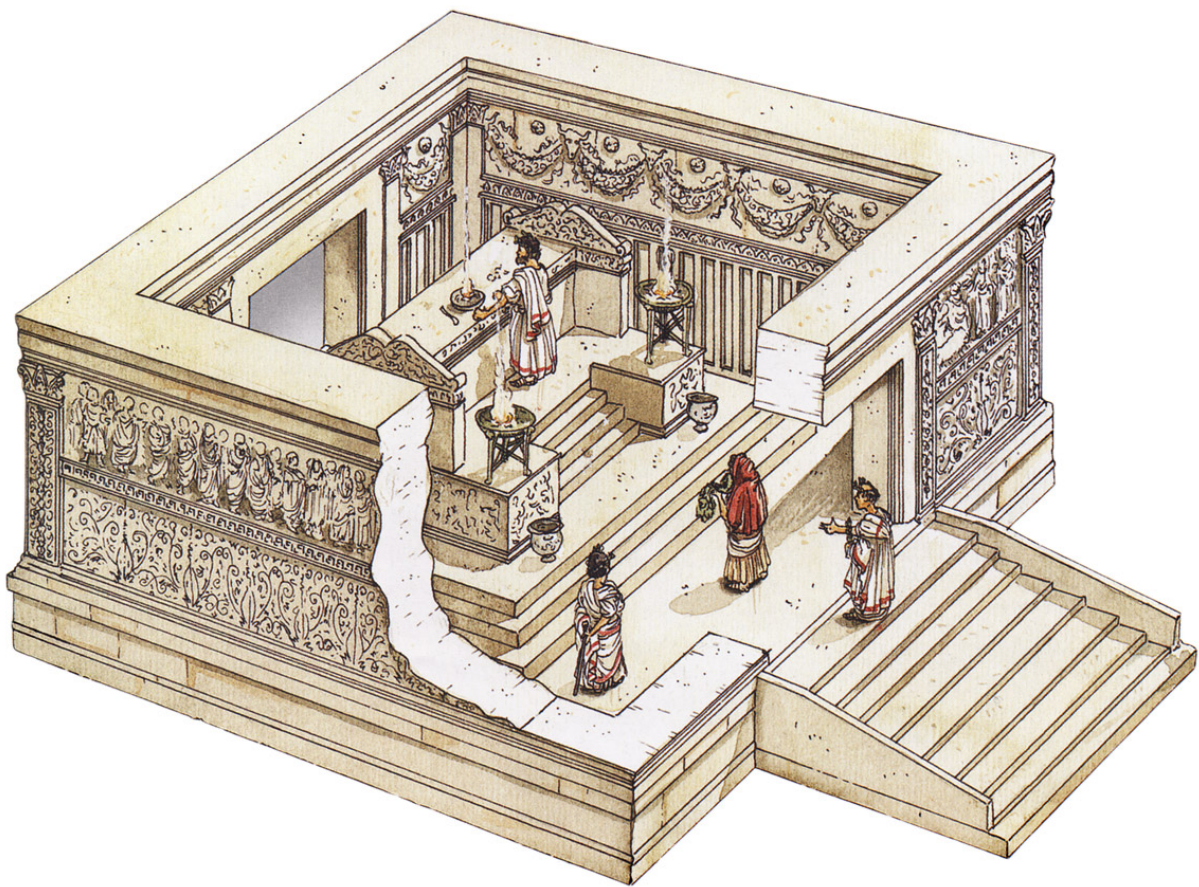

DE MONUMENTALE VREDESIDEEËN VAN KEIZER AUGUSTUS

J.J.V.M. Derksen

De monumentale vredesideeën van keizer Augustus

J.J.V.M. Derksen

Summary. The Ara Pacis Augustae in Rome is a typical example of Roman official historical art as used for political purpose. Full of symbolic decorations and reliefs derived from Greek models the altar with the monumental precinct-walls was part of an extensive planning on the Campus Martius to which belonged also an enormous sundial and the Mausoleum of Augustus. Archaeological research of Buchner has made clear the connection of the monuments to one another and their meaning in Augustean policy.

In zijn *Res Gestae*, II, 12, opgesteld vlak voor zijn dood in het jaar 14 maakt Augustus er melding van, dat de senaat ter viering van zijn terugkeer uit Spanje besloten had een altaar op te richten op de Campus Martius. Deze terugkeer vond plaats onder het consulaat van Tiberius Nero en Publius Quintilius en kan verder op grond van epigrafische gegevens precies gedateerd worden op 4 juli 13 v. Chr. Het altaar werd gewijd aan de *Pax Augusta* en bepaald werd, dat er elk jaar een offer zou worden gebracht door magistraten, priesters en Vestaalse maagden. De eigenlijke inwijding vond plaats op 30 jan. 9 v. Chr., bijna vier jaar na het senaatsbesluit.

Speculaties over de reden van dit lange tijdsverloop tussen het senaatsbesluit en de inwijding treft men aan bij vele auteurs, die zich met de betekenis van de Ara Pacis hebben bezig gehouden. Een definitieve oplossing voor het raadsel leek niet te vinden: de bouw van de tamelijk eenvoudige constructie van het altaar kon onmogelijk de bijna vier jaren gekost hebben. Onderzoekingen van E. Buchner in de jaren 1975-1981 hebben nu duidelijk gemaakt, dat de Ara Pacis deel uit maakte van een complexe en monumentale aanleg op het Marsveld ^a ¹. De centrale positie daarvan werd ingenomen door een reusachtige zonneklok (*solarium* of *horologium*), die tevens als kalender functioneerde. De *gnomon*, de wijzer, die als 'schaduw-werper' dienst deed, was de Egyptische obelisk, die nu nog sinds 1792 staat opgesteld op het plein voor het Italiaanse Parlementsgebouw, de Piazza di Montecitorio. Zonder twijfel is de lange periode tussen de *constitutio* ^b en de eigenlijke *consecratio* ^c van de Ara Pacis te verklaren uit de tijd, nodig voor het overbrengen van de obelisk van Egypte naar Rome ², en de zorgvuldige metingen, slechts mogelijk bij een bepaalde zonnestand, die dienden om de juiste stand en plaats te bepalen van de *gnomon*, zodat *Horologium* en *Ara Pacis* in een bepaald verband met elkaar gebracht konden worden (afb. 1 en 2).

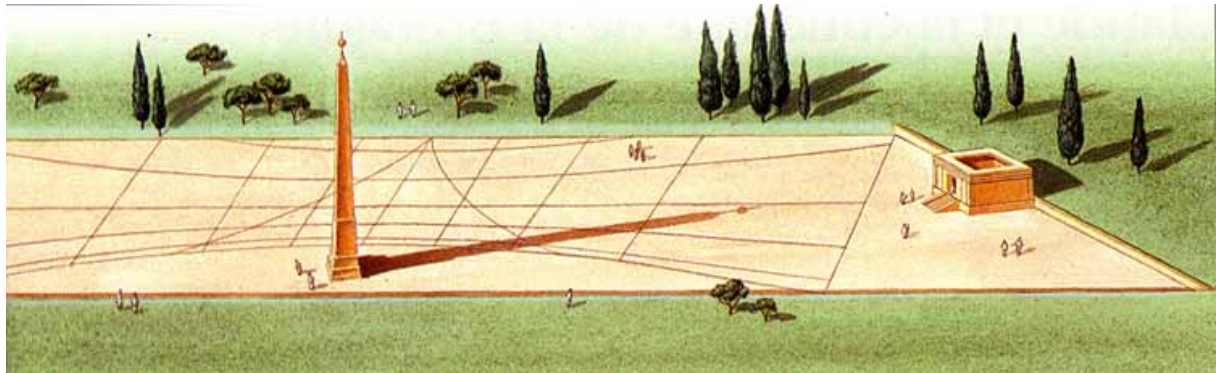
---

^a Marsveld = deel van Rome buiten de stadsmuur langs de Tiber

^b *Constitutio* = besluit tot oprichting

^c *Consecratio* = inwijding, opening

Afb. 1. Reconstructietekening van het horologium met Ara Pacis. (Naar Buchner, Die Sonnenuhr).

Afb. 2. Overzichtstekening met van l.n.r. Mausoleum Augusti, de obelisk van het horologium en de Ara Pacis. (Naar Buchner, Die Sonnenuhr).

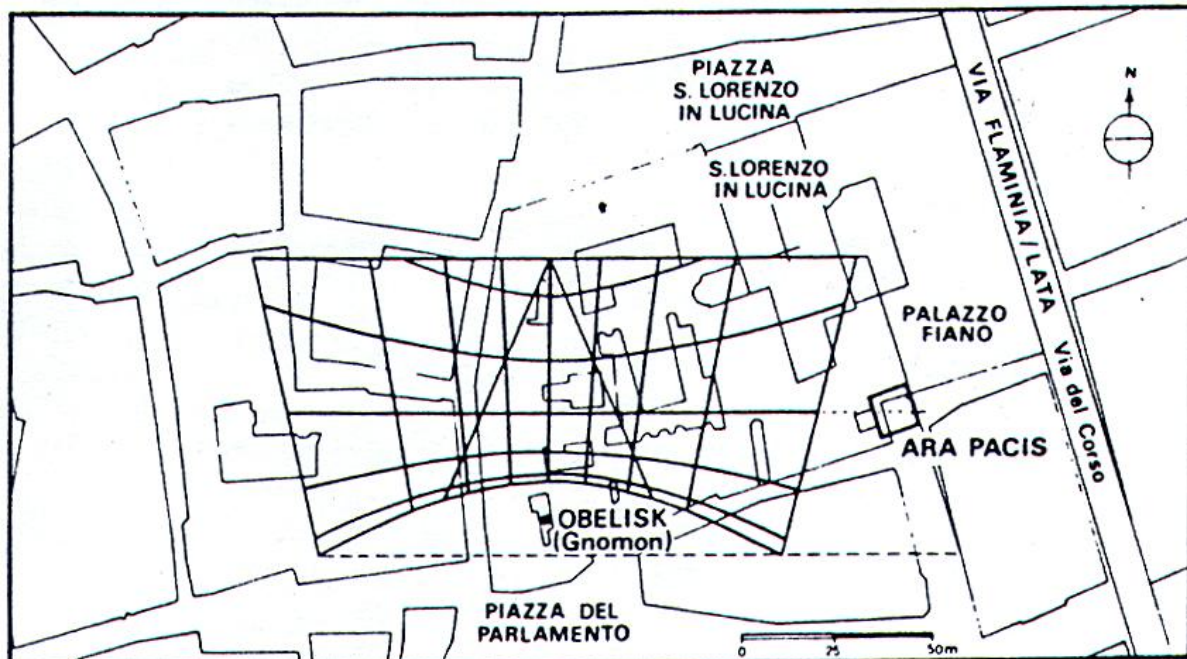

Welke was nu de verbinding tussen deze grootste zonneklok ter wereld en het beroemde altaar van de vrede van Augustus, één van de meest bekende en besproken monumenten, overgebleven uit het antieke Rome? Het onderzoek hiernaar in het dichtbebouwde moderne Rome was niet eenvoudig, vooral omdat de obelisk en de Ara Pacis niet meer op hun originele (vind)plaats stonden. Toch bleek het mogelijk met behulp van oude opgravingsgegevens en door middel van ingenieuze archeologische sondages ^a in het drukke stadscentrum van Rome de oorspronkelijke standplaats van beide terug te vinden.

Van daaruit gelukte het Buchner het oude lijnennet van het zonne-uurwerk te reconstrueren, aanvankelijk op papier, terwijl later bij sonderingen delen hiervan diep onder het huidige straatniveau werden teruggevonden ³. Door middel van ingewikkelde berekeningen was Buchner in staat aan te tonen, dat de aanleg van de klok en het altaar was afgesteld op twee belangrijke data in het leven van Augustus: zijn geboortedag op 23 sept. (geboortjaar 63 v. Chr.) en de dag van zijn conceptie 9 maanden eerder. De conceptie van Augustus vond plaats onder het teken van de steenbok tijdens de winterzonnewende ⁴. De lijn hiervan kan verbonden worden met de plaats van de Ara Pacis ⁵. Verder liep op 23 sept. de schaduw van de gnomon langs de rechte aequinoctiumlijn exact naar het midden van de Ara Pacis. Bij het doortrekken van deze lijn door de Ara Pacis raakt deze de noordelijke deurpost van de westingang en de zuidelijke deurpost van de oostingang van de omheining van de Ara Pacis. Zo werd tevens de grootte van deze doorgangen bepaald (afb. 3).

^a Sondage = peiling, methode van bodemonderzoek zonder te hoeven graven

Afb. 3. Tekening van het waarschijnlijk in werkelijkheid uitgevoerde lijnennet van het horologium, geprojecteerd op de huidige bebouwing van het Marsveld in Rome. (Tekening F.E. Derksen-Janssens, naar Buchner, *Die Sonnenuhr*, met enkele aanpassingen).

Volgens Suetonius (*Aug.* 5) was Augustus geboren 'paulo ante solis exortum'^a, en de opgaande zon bij zijn geboorte werd via de aequinoctiumlijn verbonden met het vredesaltaar, waardoor nog eens werd duidelijk gemaakt, dat Augustus 'natus ad pacem'^b was. Herhaaldelijk zien we, hoe Augustus het teken van de *capricornus*^c als propagandamiddel gebruikt, zoals b.v. op de Gemma Augustea in Wenen en op talrijke munten, waarbij de steenbok een globus^d vasthoudt als teken van de wereldheerschappij van Augustus⁶.

Ook de inwijdingsdatum van het altaar heeft een bepaalde betekenis: 30 jan. is de geboortedag van Livia, keizerin en echtgenote van Augustus.

De obelisk⁷, die als zonnwijzer dienst deed, draagt op de basis de volgende inscriptie:

IMP.CAESAR.DIVI.F.
AVGVSTVS
PONTIFEX.MAXIMVS
IMP.XII.COS.XI.TR.POT.XIV.

^a *Paulo ante solis exortum* = kort voor zonsopgang

^b *Natus ad pacem* = geboren voor de vrede, om vrede te stichten

^c *Capricornus* = steenbok

^d Globus = globe, bol

AEGYPTO.IN.POSTESTATEM.
POPVLI.ROMANI.REDACTA.
SOLI.DONVM.DEDIT. ^a

Plinius (*Nat. Hist.* 36,72) vermeldt de oprichting van de obelisk en de functie ervan, waarbij hij er overigens aan toevoegt, dat een correcte aflezing al sinds 30 jaar niet meer mogelijk was, dus sinds ongeveer het jaar 49. Niet maakt Plinius er echter melding van, dat de obelisk een overwinningsmonument is ter herinnering aan de verovering van Egypte in 30 v. Chr., zoals we in de inscriptie kunnen lezen. Verwijst de obelisk naar een overwinning in het Oosten, de bouw van de Ara Pacis houdt verband met Augustus' terugkeer uit het westelijk deel van het Imperium, 'rebus in iis provinciis (sc. Hispania Galliaque) prospere gestis' ^b (*Res Gestae* II, 12). Zoals in 19 v. Chr. na zijn terugkeer uit Syrië weigert Augustus ook in 13 v. Chr. elke persoonlijke verering en wijst een triumphus ^c van de hand: in stilte trekt hij 's nachts de stad binnen. En zoals zes jaar eerder een altaar werd gewijd aan Fortuna Redux ^d bij de Porta Capena, dat al na drie maanden officieel werd ingewijd, zo wordt nu bij zijn terugkeer in 13 v. Chr. een altaar gewijd aan de Pax Augusta, ditmaal buiten de eigenlijke stad, op de rand van het Marsveld, de plaats gewijd aan de oorlogsgod Mars, waar de legers zich verzamelden voor de strijd, en het punt, waar de triomftocht een aanvang nam na de terugkeer van de zegerijke veldtocht. Juist op deze plaats kreeg de tegenpool van de oorlogsgod: de godin van de vrede haar altaar, vlakbij de grens van het *pomerium* ^e, waar het *imperium militiae* ^f moet wijken voor *imperium domi* ^g, dat gekenmerkt is door vrede en rust.

Zoals het monumentale concept en de keuze van de plaats van het monument al iets laten zien van de propagandistische bedoelingen van de keizer, zo laat de Ara Pacis zelf in al zijn decoratieve elementen de vredespropaganda van Augustus duidelijk uitkomen. Dat de barokke beeldtaal van de versieringen ons toch wel enigszins overdreven voorkomt, kan niet ontkend worden.

Maar laten we eerst het altaar wat meer in detail bekijken. Op de eerste plaats valt daarbij op, dat we onder de bewaard gebleven reliëfs nergens een afbeelding tegenkomen van Pax zelf, aan wie het altaar gewijd is. Evenmin is het waarschijnlijk, dat een afbeelding van de vredesgodin zich bevond onder de verloren reliëfs ^h. Plaats voor een cultusbeeld van Pax, zoals we dat later zien onder Vespasianus in de *Templum Pacis* ^h is ook niet aanwezig. Het hele concept van het altaar ademt echter de geest van de vredesgodin en zij is te herkennen in de vele details van het monument, zoals we ook allerlei aspecten van Pax terugvinden in personificaties als Fortuna, Salus, Virtus, Victoria, etc.

---

^a Inscriptie: Bevelhebber Caesar Augustus – zoon van de vergoddelijkte (Julius Caesar), opperpriester, bevelhebber voor de twaalfde maal, consul voor de elfde maal, volkstribuun voor de veertiende maal – heeft, toen Egypte onder het gezag van het Romeinse volk teruggekomen was, dit geschenk aan de zon gegeven.

^b *Rebus in ...* = na successen in die provincies (nl. Spanje en Gallië)

^c *Triumphus* = triomftocht

^d *Fortuna Redux* = (personificatie van) de gelukkige terugkeer

^e *Pomerium* = officiële stadsgrens

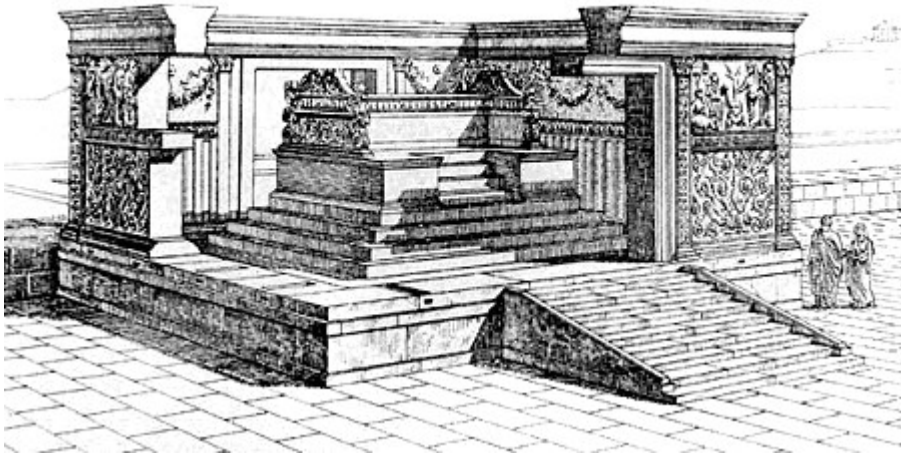
^f *Imperium militiae* = militaire bevoegdheid

^g *Imperium domi* = bevoegdheden 'thuis', nl. binnen Rome

^h *Templum Pacis* = tempel van de vrede

Het altaar van de Augusteïsche vrede bestaat uit twee onderdelen: het eigenlijke offeraltaar, een marmeren tafel, geplaatst op een verhoging en toegankelijk via een trappenvlucht tussen twee 'wangen'. Dit wordt omgeven door een omheining van marmer, die het eigenlijke aan de goden gewijde gebied (*templum*, *temenos*) aangeeft. Aan de oost- en westzijde is in de omheining een opening aangebracht; deze zijden meten ongeveer 11,6 m., de gesloten wanden zijn iets meer dan 10,6 m. (afb. 4 en 5).

Afb. 4. Opengewerkte reconstructietekening van de Ara Pacis (Naar Moretti).

Afb. 5. De oorspronkelijk naar het westen gekeerde ingangszijde van de Ara Pacis, zoals die nu staat opgesteld bij de Tiber.

Zowel het altaar zelf als de omheiningwand zijn voorzien van een overdadige reliëfversiering; we zullen ons hier vooral bezig houden met de reliëfs van de omheining, die in het kader van Augustus' vredespolitiek het belangrijkste zijn. Aan de binnenzijde vertoont de omheining aan de onderzijde een decoratie, die een imitatie lijkt te zijn van een houten schutting. Daarboven zijn panelen aangebracht met twaalf in marmer uitgehakte guirlanden^a tussen *bucrania* (stierschedels). In de vrije bogen tussen de guirlanden zijn offerschalen te zien. De guirlanden dragen een rijkdom aan vruchten en gewassen: appels, granaatappels, druiven, aren en pijnappels, die als symbool van de *Felicitas Temporum*^b de vier jaargetijden in zich verenigen. Het is het beeld van de *Aetas Aurea*^c, die door Augustus werd ingeluid bij de viering van het eeuwfeest in 17 v. Chr., waaraan ons het *Carmen Saeculare*^d van Horatius herinnert. Al deze elementen zijn verder onlosmakelijk met de traditionele Romeinse offerplechtigheid verbonden.

De buitenzijde draagt een aantal mythologische, allegorische en historische voorstellingen, die in een subtiel verband worden gebracht met elkaar en met de vredespolitiek van Augustus. Bij de oorspronkelijk naar de obelisk gekeerde zijde is aan weerszijden van de doorgang een reliëf aangebracht. Rechts is Aeneas te zien als offerpriester *capite velato*^e in gezelschap van twee offerdienaren met de offergaven: de vruchten van het land en een zwijn. Tussen hen in is een offeraltaar te zien, opgebouwd uit onbewerkte keien en voorzien van een guirlande. Het is het primitieve altaar, dat Aeneas direct na zijn aankomst in het Italische land gebruikte voor het offer aan de inheemse goden van zijn nieuwe vaderland om hen gunstig te stemmen. Deze Italische goden, ook wel als Penaten aangeduid, zijn afgebeeld als twee zittende figuren in een klein tempeltje.

Van het andere reliëf zijn slechts enkele fragmenten bewaard gebleven, voldoende echter om een reconstructie mogelijk te maken. Afgebeeld is de Capitolijnse wolvin, die Romulus en Remus, de beide kinderen van Mars en Rhea Silvia, voedt. De herder Faustulus kijkt steunend op zijn herdersstaf toe. Aanwezig is ook de goddelijke stamvader van de Romeinen, Mars, die hier een parallel vormt met Venus' zoon Aeneas op het andere reliëf. Aeneas was als vader van Ascanius-lulus stamvader van het Iulische geslacht, waartoe ook Augustus behoorde. In beide gevallen wordt zo verwezen naar een goddelijke afkomst.

Door middel van twee parallelle doorlopende friezen^f worden de beide besproken reliëfs verbonden met twee reliëfplaten aan weerskanten van de oostelijke ingang, die oorspronkelijk gericht was naar de Via Flaminia^g. Het offer van Aeneas bij zijn aankomst in het Italische land wordt zo verbonden met een allegorische voorstelling van Tellus-Italia. Zij is afgebeeld - geheel volgens de voorbeelden uit de periode van de klassieke Griekse stijl - als een weelderige moederfiguur, omringd door bloemen, vruchten en dieren, en spelend met twee jonge kinderen (afb. 6).

---

^a Guirlande = bloemslinger

^b *Felicitas Temporum* = gelukkige tijd

^c *Aetas Aurea* = gouden tijd

^d *Carmen Saeculare* = *Eeuwlied* (gedicht van Horatius)

^e *Capite velato* = met flap over het hoofd

^f Fries = langwerpige vlak met afbeeldingen

^g *Via ...* = weg, straat

Afb. 6. Detail van het Tellus-Italia-reliëf van de Ara Pacis.

De beide vrouwenfiguren aan weerskanten van haar - de ene zittend op een opvliegende zwaan, de andere op een zeemonster - symboliseren de lucht en het water. Ook worden zij op grond van hun achter hun hoofd opwaaiende mantels wel geduld als 'aurae velificantes'^a, personificaties van de winden, verbonden met de zee, aangeduid door het zeemonster, en met het zoete water van de rivieren, aangegeven door het riet en de omgevallen vaas met stromend water.

Van het reliëf aan de andere zijde van de ingang is slechts zeer weinig bewaard gebleven. Afgebeeld was hier de godin Roma, zittend op een wapenhoop in gezelschap van de personificaties van *Honor*^b en *Virtus*^c of van de Geniën^d van senaat en volk. De personificatie van de stad Rome is weer verbonden met het reliëf van Romulus en Remus als stichters van de stad. De beide reliëfs met Italia en Roma vormen een lofprijzing op de vredestoestand en de bloei van het land, die het gevolg zijn van Augustus' politiek. Dat hieraan deel heeft heel de keizerlijke familie

^a *Aurae velificantes* = zeil-opbollende winden

^b *Honor* = (personificatie van) Eer

^c *Virtus* = (personificatie van) Moed

^d Genie, *genius* = geest, beschermengel

en het Romeinse volk, zien we uitgebeeld in de beide friezen, die de allegorische met de mythologische voorstellingen verbinden: via het Iulische huis wordt de lijn getrokken van de redding van de tweeling en de behouden aankomst van Aeneas en Ascanius in Italië naar de vrede en voorspoed van het Romeinse volk.

De beide processiefriezen geven zo aan, hoe de huidige toestand van vrede en geluk in verband staat met de mythologische voorgeschiedenis; toen werd reeds de basis gelegd voor wat nu onder Augustus tot werkelijkheid is geworden. Aan de processie wordt deelgenomen door de hele keizerlijke familie, inclusief de vrouwen en kinderen. Hieruit spreekt de propaganda van Augustus voor de traditionele familiebanden en kinderrijke gezinnen, elementen waarop de degelijkheid van de Romeinse samenleving is gegrondvest⁹. Verder zijn in de stoet aanwezig ambtsdragers, priesters en senatoren. Of we hier moeten denken aan een realistische weergave van de plechtige processie tijdens de *constitutio* van het altaar in 13 v. Chr. of bij de *consecratio*^a in 9 v. Chr., is niet geheel duidelijk. De aanwezigheid onder de keizerlijke familieleden van Agrippa, die in 12 v. Chr. overleed, zou kunnen pleiten voor het eerst genoemde. Maar wellicht is het beter het fries los te zien van elk realiteitsidee, en kan het beter beschouwd worden als het symbool van vroomheid, eensgezindheid en bestendigheid van de Pax Augusta, waarbij de beeldhouwer wel gebruik gemaakt heeft van herkenbare personen.

De opstelling van de stoet aan weerszijden van het altaar is zodanig, dat we de indruk krijgen, dat de processie zich bij het naderen van het altaar in twee lange rijen heeft gesplitst, die ieder aan één kant van het altaar voorbij trekken. Men ziet de ene kant van de stoet als het ware van die kant vanaf de straat en de andere zijde vanaf de overkant. Op identieke wijze is het beroemde fries rond de cella^b van de tempel van Athena Parthenos op de Akropolis in Athene geordend: vanuit één vertrekpunt in het midden van de westzijde start de stoet in twee richtingen, trekt aan noord- en zuidzijde om de cella heen om weer samen te komen in het midden van de oostzijde. Ook zit er een chronologisch verloop in de afgebeelde groepen: het begin laat nog een ongeordende zich voorbereidende fase zien, bij het eindpunt is men reeds bezig met de voorbereiding van de heilige handelingen. Ook bij de Ara Pacis is iets dergelijks te constateren: de voorste gelederen van de stoet zijn reeds tot stilstand gekomen en treffen voorbereidingen voor het offer, meer naar het einde beweegt de stoet zich nog strak aan één gesloten voort. Ook de wijze, waarop de voortgang af en toe iets wordt opgehouden door een persoon om te keren tegen de looprichting in, waardoor het geheel een meer levendig en natuurlijk karakter krijgt, is bij het Parthenonfries en de Ara Pacis op dezelfde wijze toegepast, terwijl ook vele overeenkomsten in uitvoering van stilistische details te constateren zijn¹⁰. Zo vormt het fries van de Ara Pacis een opzettelijke en duidelijke verwijzing naar de grote bloeiperiode van Athene en het hoogtepunt van de Atheense cultuur, een 'saeculum aureum'^c, die nu weer opnieuw is aangebroken.

---

^a *Constitutio, consecratio* : zie p. 2

^b *Cella* = hoofdruimte, cultusruimte

^c *Saeculum aureum* = gouden eeuw

Afb. 7. Detail van het rankenfries van de omheiningsmuur van de Ara Pacis.

Alle uitbundige levensvreugde en bloei culmineert ^a tenslotte in de reliëfs, die aan de buitenkant aan alle zijden onder de figuratieve voorstellingen zijn aangebracht. Het is een bont rankenfries (afb. 7) vol met bloeiende rozen en druiventrossen en bevolkt met de kleine dieren van het veld ¹¹. De klimop en de akanthos ^b zijn de symbolen van de groeikracht van de vrije natuur. Op regelmatige afstanden is tussen de ranken een zwaan met uitgespreide vleugels geplaatst, de vogel, die speciaal met Apollo is verbonden. Apollo gold tevens als de beschermgod van het Iulische huis en van de kunsten, die door het Iulische huis bijzonder werden bevorderd. Samen met zijn zuster Diana wordt hij als eerste aangeroepen in het *Carmen Saeculare* dat door Horatius in opdracht van Augustus werd gedicht na diens zegevolle terugkeer uit Syrië in 19 v. Chr. Vele van de motieven, die in dat dichtwerk het nieuwe tijdperk van de Pax Augusta aankondigen, vinden we ook weer afgebeeld op de Ara Pacis en opnieuw op het kuras van het Augustusbeeld van Prima Porta ¹².

Gebruik makend van alle literaire en beeldende middelen, die hem ter beschikking stonden, heeft Augustus zo vorm willen geven aan zijn vredespropaganda. Deze ideeën hebben op een gegeven moment de grenzen van een eenvoudige reliëfvoorstelling overschreden en de omvang aangenomen van een gigantische monumentaliteit, waarvan niet alleen het Horologium en de Ara Pacis deel uit maakten,

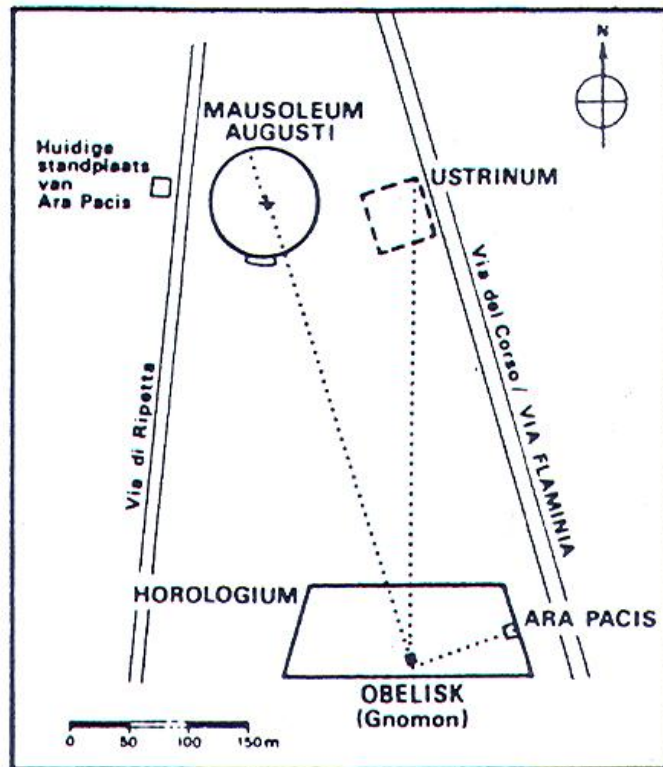
---

^a Culmineren = zijn hoogtepunt vinden

^b Akanthos/acanthus = plant met groot, sierlijk blad

maar waarschijnlijk ook het Mausoleum ^a van Augustus en het *ustrinum*, de brandstapel, waarop zijn lijk na zijn dood werd gecremeerd (afb. 8).

Afb. 8. Schematische plattegrond, waarop is aangegeven de ligging van het horologium, de Ara Pacis en het Mausoleum van Augustus ten opzichte van elkaar. De ligging van het *ustrinum* is onzeker. (Tekening F.E. Derksen-Janssens, naar Buchner, *Die Sonnenuhr*, met enkele aanpassingen).

Een dergelijk concept wekt bij ons naast wellicht bewondering voor het artistieke kunnen eerder toch wel angstige bezorgdheid om de overspannen beladenheid, die eruit spreekt.

Archeologisch instituut, RU
Trans 14, 3512 JK Utrecht

^a Mausoleum = grafmonument

Een keuze uit de zeer omvangrijke literatuur over de Ara Pacis en de vredespolitiek, die uit de reliëfs spreekt. De ordening is chronologisch volgens verschijningsdatum.

G. Moretti, *Ara Pacis Augustae*, Rome, 1948. Monumentaal werk, belangrijk als documentatie met het oog op de reconstructie van de Ara Pacis.

Jocelyn M.C. Toynbee, The Ara Pacis reconsidered and historical art in Roman Italy. In: *Proceedings of the British Academy*, vol. 39, 1953, 67-95, pl 5-32.

H. Kähler, Die Ara Pacis und die augusteische Friedensidee. In: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*, 69, 1954, 67-100.

K. Hanell, Das Opfer des Augustus an der Ara Pacis. Eine archäologische und historische Untersuchung. In: *Opuscula Romana*, vol. II, 1960, 31-123, pl. 30-37.

Erika Simon, *Ara Pacis Augustae*. *Monumenta Artis Antiquae*, Band 1. Tübingen, 1967.

A.H. Borbein, Die Ara Pacis Augustae. Geschichtliche Wirklichkeit und Programm. In: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*, 90, 1975, 242-266.

E. Buchner, Solarium Augusti und Ara Pacis. In: *Römische Mitteilungen*, 83, 1976, 319-365, Taf. 108-117.

E. Buchner, Horologium Solarium Augusti. Bericht über die Ausgrabungen 1979/80. In: *Römische Mitteilungen*, 87, 1980, 355-373, Taf. 129-144.

Beide artikelen van Buchner zijn - voorzien van een 'Nachwort über die Ausgrabung 1980/81' - gebundeld uitgegeven onder de titel: *Die Sonnenuhr des Augustus*. Kulturgeschichte der antiken Welt, Sonderband. Mainz am Rhein, 1982.

Diana E.E. Kleiner, The great friezes of the Ara Pacis Augustae. Greek sources, Roman derivatives, and Augustan social policy. In: *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité*, tome 90, 1978, 753-785.

J. Pollini, *Studies in Augustan 'historical' reliefs*. Dissertatie University of California, Berkeley, 1978. Ann Arbor, Mich., 1980, vooral 75-172.

M. Torelli, *Typology and structure of Roman historical reliefs*. Jerome Lectures - Fourteenth series. Ann Arbor, Mich., 1982, vooral 27-61.

G Koeppel, Official state reliefs of the city of Rome in the imperial age. A bibliography. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, Principat*, 12,1. Berlijn-New York, 1982, 483-486: The figural friezes of the Ara Pacis Augustae.

E. La Rocca, *Ara Pacis Augustae, in occasione del restauro delle fronte orientale*. Rome, 1983.

M. Oppermann, *Römische Kaiserreliefs*. Seemann-Beiträge zur Kunstwissenschaft. Leipzig, 1985, vooral 10-32.

---

¹ Zie: Buchner, *Solarium Augusti und Ara Pacis*; in de herdruk pag. 755.

² Buchner, *Die Sonnenuhr*, 12, is van mening, dat dit is gebeurd n 12 v. Chr.

³ Opmerkelijk is overigens, dat niet het lijnennet van het Augusteïsche horologium werd gevonden, maar wel van een tweede exemplaar op ongeveer 1.60 m. boven het Augusteïsche niveau. Dit horologium, dat blijkbaar is aangelegd, toen de klok van Augustus niet meer goed functioneerde (zie Plinius, *Nat. Hist.* 36,72), dateert waarschijnlijk uit de tijd van Domitianus. Plinius maakt nl. geen melding van deze tweede aanleg. Buchner heeft wel kunnen constateren, dat voor deze nieuwe aanleg gebruik gemaakt is van het plaveisel en de bronzen letters uit de tijd van Augustus. Zie: Buchner, *Die Sonnenuhr*, 78-80.

⁴ Een korte samenvatting van het onderzoek van Buchner geeft: R.R. Knoop, *Horologium Pacis: Augustus' zonnwijzer*. Archeologisch Nieuws verzorgd door het Nederlands Instituut in Rome. In: *Hermeneus*, 56, 1, 1984, 27-33. Een reactie met enkele correcties van de berekeningen van Buchner is te vinden bij: F.J. de Vries, *Augustus' horologium nagerkend*. In: *Hermeneus*, 56, 5, 1984, 331-332.

⁵ Tegenwoordig staat de Ara Pacis in een bouwwerk aan de oever van de Tiber opgesteld, tussen de rivier en het Mausoleum Augusti. De oriëntatie is daarbij aangepast aan de loop van de Tiber en komt dus niet meer overeen met de oorspronkelijke oriëntatie, gericht op de obelisk met een afwijking van de noordpijl van 18°37'. Bij de beschrijving is steeds uitgegaan van de oorspronkelijke oriëntatie.

⁶ Voor een denarius met op de kz. een *capricornus* met globus tussen de poten, zie: J.P.C. Kent, B. Overbeck, A.U. Stylow, *Die römische Münze*. München, 1973, 96, nr 143, Tafel 37. Voor een goede detailfoto van de *capricornus* op de Gemma Augustea, zie: H. Kähler (ed.), *Alberti Rubeni Dissertatio de Gemma Augustea*. Monumenta Artis Romanae, IX. Berlijn, 1968, Tafel 12.

⁷ Voor de geschiedenis van deze obelisk zie: C. D'Onofrio, *Gli obelischi di Roma*. Rome, 1967², 280-291. De obelisk is reeds afgebeeld op de basis van de zuil van Antoninus Pius, die oorspronkelijk stond opgesteld bij het *ustrinum* van de keizer op het Marsveld. Sinds het midden van de vorige eeuw is de basis te vinden in de Cortile della Pigna van de Vatikaanse Musea. Zie: E. Nash, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom*, 1. Tübingen, 1961, 270-275.

⁸ Voor een reconstructie met aanvullingen in tekening, zie: La Rocca, *Ara Pacis Augustae*, 44.

⁹ Zie o.a. de *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, uit 18 v. Chr. Ook in het *Carmen Saeculare* van Horatius (vers 13-20) wordt hierop gezinspeeld.

¹⁰ Voor verdere overeenkomsten, zie: Borbein, *Die Ara Pacis Augustae*, 252 ss. Een meer genuanceerde vergelijking tussen Parthenonfries, Ara Pacis en grafreliëfs is te vinden bij: Kleiner, *The great friezes ...* (zie literatuurlijst).

¹¹ Voor een uitgebreide studie van de ranken van de Ara Pacis, zie: Th. Kraus, *Die Ranken der Ara Pacis. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der augusteischen Ornamentik*. Berlijn, 1953.

¹² Goede detailfoto's van dit beeld zijn te vinden in: H. Kähler, *Die Augustusstatue von Primaporta*. Monumenta Artis Romanae, I. Keulen, 1959. Een uitvoerige bibliografie en nieuwe tekening van het kurasreliëf is te vinden in: H. Jucker, *Dokumentation zur Augustusstatue von Primaporta*. In: *Hefte des archäologischen Seminars der Universität Bern*, 3, 1977, 16-37.